

Jaromír Krško

Sémantické príznaky topoformantov a ich spojenie s onymickými triedami

Prace Językoznawcze 14, 157-166

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jaromír Krško
Banská Bystrica, Słowacja

Sémantické príznaky topoformantov a ich spojenie s onymickými triedami

The semantic markedness of topoformants and their connection with onymic category

The paper deals with various word formation processes concerning proper nouns.

Kľúčové slová: onomastika, lexikológia, formant, hydronymum, oikonymum, logonymum
Key words: onomastics, lexicology, formant, hydronym, oikonym, logonym

Lexikologické práce o teórii tvorenia slov reprezentované predovšetkým teoretickými postulátmi Jána Horeckého, ale aj slovtvorné koncepcie Kláry Buzássyovej, Juraja Furdíka a v súčasnosti Martina Ološtiaka skúmajú sémantiku onomaziologickej bázy i slovtvornej prípony. K. Buzássyová (1974) vo svojej monografii (na príkladoch deverbatívnych substantív) zvýrazňuje význam onomaziologickej bázy, pretože, podľa nej, sa v nej najvýraznejšie odráža slovesný dej. V slovtvorbe sa postupne prišlo na to, že odvodzovanie nie je mechanický aditívny proces, ale zložitý binárny vzťah medzi slovtvorným základom a sufixom. J. Horecký (2003) pri porovnávaní starších a novších názorov na tvorenie slov píše, že „pri skúmaní živých slovtvorných procesov sa nevyhnutne muselo prísť k poznatku, že takýto segment (slovtvorný formant – pozn. J. K.) bezprostredne súvisí **sémanticky** (zvýraznil J. K.) a do istej miery aj formovo so základovým slovom, ktoré je mimo odvodeného slova...“ (Horecký, 2003, s. 9). V apelatívnej lexike používa J. Horecký (2003) termín *sémantéma*, ktorý charakterizuje ako „usporiadaný systém sém totožných s onomaziologickou bázou“ (Horecký, 2003, s. 17) – sú to napr. kategórie ako: názvy osôb motivované ich činnosťou; názvy miesta deja; názvy výsledkov činnosti...

Propriá sú súčasťou slovnej zásoby. V porovnaní s apelatívami má však ich tvorenie a fungovanie svoje špecifiká. Podnetom pre napísanie tohto príspevku bolo hľadanie odpovedí na dve základné otázky – využívajú sa sémantické príznaky topoformantov pri tvorení nových názvov a dokáže komunikujúci využiť sémantický príznak topoformantu na identifikáciu onymickej triedy? Otázky teda sústreďujú pozornosť na onomaziologickú i semaziologickú stránku propria.

V rámci onymie sa vyčleňuje viacero tried vlastných mien – hydronymá, ojkonymá, oronymá, urbanonymá, logonymá... Propriá vstupujúce do komunikácie sa (na rozdiel od apelatív) sémanticky spresňujú príslušným onymickým kontextom, čo vlastne znamená, že percipient musí jednotlivé propriá obsiahnuté v komunikáte presne identifikovať a zatriediť do onymických tried. Ak sa však vyskytne onymická polysémia (prípadne onymická homonymie – k tomu pozri napr. Krško, 2002), príslušná trieda sa musí spresniť komunikačným kontextom (percipient sa musí utvrdiť o správnej onymickej triede). Pri dvojslovných propriách na príslušnú onymickú triedu odkazuje apelatívny člen (*voda, potok, rieka* na hydronymiu; *vrch, skala, bralo* na oronymiu atď.) Ako to však funguje pri jednoslovných propriách? Vo všeobecnosti totiž platí téza, že vo fáze používania už nie sú propriá spojené s motivujúcim apelatívom, pretože dôjde k rozpojeniu etymologického a propriálneho významu, dôjde „k rozložení struktur sémů vytvářejících apelativní obsah... a ke vzniku nového propriálního obsahu budujícího na ustálené vazby lexikální jednotky k danému pojmenovanému objektu jako k jednotlivě“ (Šrámek, 1999, s. 21). Jednoslovné toponymá utvorené propriálizáciou môžu mať sémantické spojenie s propriálnou triedou prostredníctvom motivujúceho apelatíva – *Blato, Potok* sa budú spravidla viazať s triedou hydronym, *Homola, Hrb, Roklina* odkazujú na triedu oronym a pod. (samozrejme, pokiaľ nedôjde k transonymizácii, a teda k prechodu propria v nezmenenej podobe do inej onymickej triedy – hydronymum *Potok* > ojkonymum *Potok*). Nás však zaujímalo zaradenie toponym, ktoré vznikli onymickou deriváciou a boli úplne (alebo čiastočne) desémantizované. Zaujímalo nás, či budú respondenti vedieť zaradiť jednotlivé názvy do príslušných onymických tried na základe spojenia sémantickej stránky topoformantu s určitou onymickou triedou.

Na zistenie odpovedí na vnímanie sémantických príznakov topoformantov a ich prepojenie s onymickou triedou sme pripravili krátky test pozostávajúci z troch úloh (úplné znenie úloh testu pozri v závere štúdie). Získali sme 200 odpovedí od študentov rôznych ročníkov slovakistiky na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici (170 respondentov) a študentov slovakistiky na FF KU v Ružomberku (30 respondentov). V prvej úlohe mali poslucháči zaradiť 40 názvov do kategórie hydronym alebo ojkonym (išlo o 20 hydronym a 20 ojkonym – názvy boli pomiešané a usporiadané abecedne). S prvou otázkou súvisela tretia

úloha, v ktorej mali respondenti odôvodniť, čo rozhodovalo o zaradení jednotlivých názvov do príslušnej triedy. Tu sme chceli explicitne zistiť, či si uvedomujú sémantický príznak topoformantov. Medzi hydronymami a ojkonymami v prvej úlohe boli zaradené aj názvy, ktoré respondenti nemohli poznať (išlo o názvy malých osád a malých vodných tokov, ktoré nie sú známe v širšom spoločenskom povedomí – z onomastického hľadiska išlo teda o objekty s nízkou onymickou platnosťou). Napriek tomu v tretej úlohe sa vyskytovali odpovede typu „niektoré osady poznám; životná skúsenosť...“ atď. Pri zostavovaní úlohy sme si zároveň uvedomovali fakt, že uvedené hydronymá a ojkonymá boli utvorené v rôznych časových úsekoch s využitím rôznych topoformantov aktuálnych pre danú dobu (nielen pre súčasnosť), prípadne došlo ku vzniku ojkonym transonymizáciou z hydronym (Blatnica, Bystrica, Jelšava, Myjava). Medzi ojkonymami boli názvy *Beladice, Brestovany, Bučany, Bušince, Dražovce, Jelšany, Jelšovce, Klačany, Kolárovo, Koplotovce, Ležiachovo, Lovčice, Otrokovce, Pastuchov, Ratkovce, Siladice, Trakovice, Zelenice, Želovce, Žakovce*; hydronymá reprezentovali názvy *Bebrava, Blatnica, Bysterec, Bystrica, Drevenica, Chvojnica, Jazernica, Jelšava, Jelšovec, Kluknava, Lukavica, Myjava, Orava, Padva, Rohožnica, Rudava, Teplica, Topolnica, Tužina, Žikava*. Poslucháči najčastejšie nesprávne zaradili hydronymá *Jelšovec, Chvojnica, Kluknava, Tužina* do triedy ojkonym.

Na tretiu úlohu neodpovedalo približne 10% respondentov; približne 30% odpovedí bolo, že kritériom pre nich bol „rod; číslo; zakončenie na vokál/konsonant; motivovanosť antroponymami – do ojkonym som zaradila názvy v množnom čísle, do hydronym zväčša názvy v ženskom rode; osobné mená a priezviská by mohli motivovať mená obcí...“. Zvyšných 60% opýtaných odpovedalo na uvedenú otázku (v zhode s naším predpokladom), že určujúcim kritériom pre zaradenie medzi hydronymá alebo ojkonymá boli „koncovky – pri dedinách -ovce, -ice, -any; ktoré som nepoznala, rozhodla som sa podľa koncoviek – -ce, -ny – ojkonymum, -ca, -va – hydronymum; pri tých, ktoré som nepoznala, rozhodovala som sa podľa koncovky; rozhodujúce boli sufixy...“.

V druhej úlohe museli poslucháči postupovať opačne – ich úlohou bolo vymyslieť 10 hydronym a 10 ojkonym, ktorým boli určené motivačné príznaky – *jabloň*, osobné meno *Matúš*, *blato*, priezvisko *Kukura*, *medveď*, *miesto pod zámkom*, *chmeľ*, *červená farba pôdy*, *miesto za humnami* a priezvisko *Chmelík*. Tu pracovali s onomaziologickou bázou – motivantom a ďalšími onomaziologickými príznakmi danými onymickou triedou – voda/osada. J. Pleskalová charakterizuje fázu vzniku propria takto: „v pojmenovacom procese hraje dôležitou roli moment výberu, ktorý se týká jak výberu znaku, tak i později způsobu vyjádření těchto znaků v propriu. Uvedený vztah pojmenovatele k pojmenovanému objektu lze postihnout pomocí VM (vztahového modelu – rozpísal J. K.), jež mají v anoikonymii podobnou úlohu jako v apelativní slovní zásobě onoma-

ziologické kategórie.“ (Pleskalová, 1992, s. 16). R. Šrámek (1999), J. Pleskalová (1992) označujú súbor motivujúcich príznakov termínmi vzťahový (alebo východiskový) model, V. Blanár používa termín motivačný model a M. Majtán (1996) ho označuje termínom motivačné príznaky, ktoré spolu s obsahovo-sématickými príznakmi tvoria toponymický model. Stotožňujeme sa s názorom M. Majtána, že „príznaky môžu byť vyjadrené explicitne lexémou alebo implicitne sufixom (formantom) v derivovaných názvoch, napr. *Slanica* (slaná voda, rieka), *Bystrica* a pod., alebo bez osobitného formantu v adjektívnych i substantivizovaných názvoch, ktoré vznikli elipsou, napr. *Slaná* (slaná voda, rieka), *Revúca*, *Kysuca* a pod.“ (Majtán, 1996, s. 140). V apelatívnej lexike používa J. Horecký (2003) termín sémantéma (termín sme spomínali v úvode štúdie).

Napriek tomu, že druhá úloha testu bola opačného charakteru ako prvá, jej úspešnosť bola čiastočne podmienená zvládnutím prvej (a tretej) úlohy. Takmer všetci respondenti, ktorí odpovedali na otázku, že rozhodujúcim kritériom pre zaradenie názvov do triedy hydroným alebo ojkoným bol topoformant, úspešne a presne vytvorili názvy fiktívnych onymických objektov. Zaujímavosťou je zistenie, že z 200 odpovedí len jedna respondentka vytvorila hydronymá motivované osobnými menami v dvojslovnnej forme pomocou posesívneho genitívu a apelatíva potok (*Matúšov potok*, *Chmelíkov potok*, *Kukurov potok*). Pri tvorení hydroným a ojkoným respondenti väčšinou využívali aktuálne (teda frekvenčne najvyťaženejšie) topoformanty¹. Vo viacerých odpovediach sme zaznamenali analogické tvorenie nasledujúcich hydroným, ale predovšetkým ojkoným. Frekvenčne najvyťaženejším formantom pri ojkonómach boli topoformanty *-ovce*, *-ov/-ovo*, *-ice*, *-any* (*Jabľoňovce*, *Matúšovce*, *Blatovce*, *Kukurovce*, *Medveďovce*, *Medveďov*, *Chmeľovo*, *Jablonica*, *Červenice*, *Chmeľany*, *Červenozemany*, *Chmeľkany*...), respondenti najčastejšie tvorili hydronymá pomocou topoformantov *-ica*, *-ca*, *-ka*, *-anka/-ianka*, (*Matúšica*, *Podzámčica*, *Zahumnica*, *Humnica*, *Chmeľnica*, *Chmelica*, *Medvedica*, *Medvednica*, *Kukurnica*, *Jablonka*, *Podzámka*, *Červenianka*, *Humnianka*...).

Diachrónny aspekt topoformantov (resp. ojkoformantov) je pevne ukotvený v poľskej, českej i slovenskej onomastike (S. Rospond, R. Mrózek, V. Šmilauer, I. Lutterer, R. Šrámek, M. Majtán...). V. Šmilauer položil základy štruktúrneho chápania ojkoformantov svojou teóriou tzv. malých typov (k tomu Šrámek, 1999, s. 81). Kombináciou areálovej distribúcie s chronologickým aspektom topoformantov dospel R. Šrámek k termínu propriálne jadro, v rámci ktorého rozlišuje východiskové a vývojovo mladšie priestorové jadro (Šrámek, 1999, s. 86–91).

¹ Podobnú situáciu pripomína J. David v súvislosti s návrhmi občanov na pomenovanie mesta Havířov v roku 1955 (k tomu David, 2009; David, 2011 s. 285–295 a Šrámek, 1999, s. 49).

Z diachrónneho hľadiska sa v slovenskej hydronymii za najstarší formant považuje *-ica*, ktorý je produktívny i v súčasnosti (*Teplica, Bystrica, Blatnica, Žarnovica, Lukavica...*). Rovnako starým formantom (ale s nižšou frekvenciou výskytu) je formant *-ava/-va* o pôvode ktorého sa v minulosti viedli viaceré diskusie. A. Závodný (2010) vo svojej štúdií zosumarizoval doterajšie názory na pôvod formantu *-ava/-va* a spracoval prehľadnú mapu, časovej a priestorovej distribúcie formantu v slovenskej hydronymii. Mladšie hydronymá vznikali prevažne z ojkónym pomocou formantov *-ka* (*-anka/-ianka*) – *Varínka, Teplianka, Belianka*, prípadne ich názov vznikol podľa nadradeného toku – *Rudávka, Ondavka* (Majtán, 1996, s. 141). V súčasnej slovenskej hydronymii sú frekventované formanty *-ec* (*-ovec, -anec, -avec*), *-ík* (*-ník, -enik, -ovik*) – *Lukavec, Jalovec, Turiec, Hnilec, Brusník, Črtník...*

V štruktúrno-typologickom triedení slovenských terénnych názvov M. Majtán (1996, s. 23) charakterizuje nepredponové odvodené (t. zn. príponové) názvy, že tieto toponymá vznikli z apelatív pomocou formantov príznačných pre apelatívne názvy miesta, alebo z proprií pomocou formantov vyjadrujúcich príslušnosť alebo vlastníctvo. Tu nachádzame prienik sémantického príznaku formantov apelatívnej slovnej zásoby (ako konštatuje vyššie J. Pleskalová – apelatívnej onomaziologickej kategórie) so sémantickým príznakom propriálnych formantov.

Pri úvahách o tom, čo je najdôležitejším faktorom ovplyvňujúcim výber zodpovedajúceho topoformantu v triede hydronym alebo ojkónym, si musíme uvedomiť, že motivačné príznaky (vznik propria by asi výstižnejšie charakterizovalo spojenie motivačné východiská) sa premietajú len do propriálnej bázy a nemajú vplyv na výber zodpovedajúceho topoformantu. Najdôležitejším faktorom ovplyvňujúcim výber zodpovedajúceho topoformantu zo strany pomenovateľa (tvorca propria) je uvedomenie si príslušnej onymickej triedy vznikajúceho propria, ktorú charakterizuje určitý súbor topoformantov. V procese vzniku toponyma teda dochádza k bipolarite medzi propriálnou bázou a topoformantom, pretože obsahovo-sémantické príznaky sa premietajú do propriálnej bázy a onymické triedy determinujú výber topoformantu (onymické triedy „ponúkajú“ pomenovateľovi príslušný inventár topoformantov).

Sémantický príznak onymických formantov je spomedzi všetkých mien najvýraznejší v triede logoným². Pri logonýmách (ako najmladšej a najdynamickejšej onymickej triede) ide o najtesnejšie spojenie medzi apelatívnu a propriálnou slovtvorbou. Problematike logoným sa v slovenskej onomastike venovala najmä M. Imrichová, ktorá konštatuje, že nominačná funkcia logoným, pri ktorej sa „objektu pripisuje znak, ktorý sa jednak stáva novým znakom, no pri

² V poľskej onomastike sa názvy firiem označujú termínom *nazwy firmowe* (pozri *Polskie nazwy własne*, s. 347, 349).

priezračnejších typoch (napr. sémantických alebo derivovaných) sa uvedomuje znak v znaku, čiže motivant v logonyme.“ (Imrichová, 2006, s. 32–33). Práve táto funkcia zblížuje apelatíva a propriá. Je však potrebné zvýrazniť fakt, že prienik apelatívnej a propriálnej slovotvorby sa prejavil v oblasti formantov. Tento prienik najlepšie charakterizujú logonymá svojou špecifickou charakterizačnou funkciou, pretože logonymá si ňou zachovávajú a využívajú sémantiku motivantov (ich pôvodný význam), nepriamo tak charakterizujú firmu, jej zameranie a činnosť. Z nášho pohľadu sú (podľa rozdelenia M. Imrichovej, 2006, s. 36–37) najzaujímavejšie derivované afixoidné logonymá, čiastočne aj kontaktové logonymá. Onomaziologická báza tejto skupiny logoným „je vyjadrená formantmi, ktorých funkcia a špecifický význam v príslušnom logonyme sa uvedomuje až po identifikácii slova ako propriá a v propriálnom súbore ako logonyma. V derivátoch sa využívajú domáce flektivizačné formanty a **logoformanty**, ktorými sú buď periférne slovotvorné prostriedky, alebo špeciálne, netypické formanty, **nesúce špecifickú sémantiku** (zvýraznil J. K.). V kompozitných tvaroch je onomaziologická báza najčastejšie vyjadrená prefixoidmi alebo suffixoidmi cudzieho pôvodu, vyjadrujúcimi oblasť podnikania. (Imrichová, 1996, s. 45–46). Pri tvorbe logoným sa môžu uplatniť rovnako prefixy i sufíxy (M. Imrichová používa presnejšie termíny – prefixoidy a suffixoidy) rovnakej podoby a teda aj sémantického príznaku. Najčastejšie sa uplatňujú logoformanty *-agro* označujúce činnosť firmy spojenú s poľnohospodárstvom, *-aqua/-akva* (voda, vodný, akvaristika), *-auto* (automobil, predaj a servis áut, predaj autodiélov), *-dent* (dentálny, zubný), *-eko* (ekológia), *-el/-ele/-elektro* (elektronický tovar, práce súvisiace s elektrinou a elektrickými výrobkami), *-ener/-energo* (energia, energetický), *-ex* (export), *-geo* (zem, práce týkajúce sa zeme, pozemné práce), *-stav* (stavebný, stavebné práce), *-tech/-techno* (technika, technické zariadenia), *-tel/-tele* (telefonický, televízny, predaj a oprava televízorov, telekomunikácia), *-term/-termo/-therm* (teplo, zatepl'ovanie budov a bytov, kúrenie a práce s tým spojené) (tak aj Imrichová, 1996, s. 49; Mitter, 2006, s. 121–134).

Na záver môžeme sumarizovať – topoformanty, pomocou ktorých sa v minulosti tvorili (a v súčasnosti tvoria) jednotlivé triedy proprií – napr. hydronymá, ojkonymá, ... boli (a sú) sémanticky spojené s príslušnou propriálnou triedou. Ich sémantický príznak (kategoriálne spojenie s propriálnou triedou) si uvedomujú tvorcovia proprií aj v súčasnosti a dokážu ich použiť v procese vzniku propriá. Onymický formant (topoformant, hydroformant, ojkoforment, logoformant) sa vyznačuje sémantickým príznakom a je spojený s príslušnou onymickou triedou. Najtesnejšie prepojenie sémantických príznakov proprií s apelatívnu lexikou je v kategórii logoným.

Literatúra

- Buzássyová, K. (1974): *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*. Bratislava 1974.
- David, J. (2009): *Soutěž na pojmenování nového města – Havířov*. [In:] *Acta onomastica*, 50, s. 63–79.
- David, J. (2011): *Srnov, Brežněves a Rychlonožkova ulice. Kapitoly z moderní české toponymie*. Praha 2011.
- Horecký, J. (2003): *Onomaziologická štruktúra slovenčiny. Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti*. 5. Bratislava 2003.
- Imrichová, M. (2006): *Obchodné meno v jazykovo-komunikačných súvislostiach*. In: *Sociálny kontext onymie*. Banská Bystrica/Prešov 2006.
- Polskie nazwy własne. Encyklopedia* (1998): E. Rzetelska-Feleszko (red.). Warszawa-Kraków 1998.
- Krško, J. (2002): *Mikroštruktúrne vzťahy v onymii*. In: *Slovenská reč*, 67, 2002, č. 3, s. 142–152. – pozri aj: <<http://www.fhv.umb.sk/app/user.php?ACTION=PUBLICATION&user=krsko>>.
- Majtán, M. (1996): *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava 1996.
- Mitter, P. (2006): *Kompozice v kontextu současné češtiny*. Ústí nad Labem 2006.
- Ološtiak, M. (2011): *Aspekty teórie lexikálnej motivácie*. Prešov 2011.
- Pleskalová, J. (1992): *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*. Jinočany 1992.
- Šrámek, R. (1999): *Úvod do obecné onomastiky*. Brno 1999.
- Závodný, A. (2010): *Diachrónny pohľad na distribúciu sufixu -ava v slovenskej hydronymii*. [In:] *Varia XVII. Zborník referátov zo XVII. kolokvia mladých jazykovedcov*. Bratislava/Ružomberok 2010.

Summary

The paper deals with various word formation processes concerning proper nouns. The research is to prove that formants contain semantic markedness, value of which (or its social perception) has been changing during the development of language and its onymic systems and that semantic markedness of topoformants are connect to the onymic category.

Príloha: Dotazník použitý pri výskume

Dátum:

Muž

žena

Vek:

Fakulta (vysoká škola):

Ročník/kombinácia:

Absolvoval(a) som kurz onomastiky (toponomastiky): áno nie

1. Krížikom zaradíte príslušný názov do kategórie hydronym (názvov vôd) alebo do kategórie ojkonym (názvov osád):

Názov	hydronymum	ojkonymum	poznámka
1	2	3	4
Bebrava			
Beladice			
Blatnica			
Brestovany			
Bučany			
Bušince			
Bysterec			
Bystrica			
Dražovce			
Drevenica			
Chvojnica			
Jazemica			
Jeľšany			
Jeľšovce			
Jeľšava			
Jeľšovec			
Kľačany			
Kluknava			

1	2	3	4
Kolárovo			
Koplotovce			
Ležňachovo			
Lovčice			
Lukavica			
Myjava			
Orava			
Otrokovce			
Padva			
Pastuchov			
Ratkovce			
Rohožnica			
Rudava			
Siladice			
Teplica			
Topoľnica			
Trakovice			
Tužina			
Zelenice			
Žakovce			
Želovce			
Žikava			

2. Utvorte **fiktívny názov** pre pomenovanie osady (ojkonyma) a pre pomenovanie vodného toku (hydronyma), ak motivačným činiteľom je:

motivačný činiteľ	Hydronymum	ojkonymum	poznámka
jabloň			
Matúš (osobné meno)			
blato			
Kukura (priezvisko)			
medveď			
miesto pod zámkom			
chmeľ			
červená (farba pôdy)			
miesto za humnami			
Chmelík (priezvisko)			

3. Pokúste sa odôvodniť, čo rozhodovalo o zaradení názvu do triedy hydroným alebo ojkoným:

Ďakujem vám za pomoc a za seriózne vyplnenie dotazníka.
Prajem vám príjemný deň!